

**O'ZBEK TILIDA METAFORA TURLARINING IFODALANISHI TOHIR MALIKNING
"MURDALAR GAPIRMAYDI" ASARI MISOLIDA**

Atullo Ahmedov BuxDU filologiya
fakulteti, o'zbek tilshunosligi kafedrasini
mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Shavkat Niyozov BuxDU lingvistika:
o'zbek tili ta'lim yo'nalishi 2- bosqich
magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida metaforaning qo'llanilishi, uning turlari, ahamiyati, turlardagi farqlar, bu turlarning Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydi" asari misolida dalillanishi haqida gap borgan. Bundan tashqari, adib bu asarida ko'chimning metafora turidan nima maqsadda foydalanishi, metaforaning adabiyotda adabiy vosita sifatida ishlatilishi, undan samarali foydalanish yo'llari haqida aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ko'chim, metafora, vizual metafora, sof metafora, nopok metafora, appozitsion metafora, prepozitsion to'ldiruvchi metafora, salbiy metafora, tenor, Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydi" asari.

Абстрактный: В данной статье использование метафоры в узбекском языке, ее виды, рассмотрено значение, различия типов, свидетельство этих типов на примере произведения Тахира Малика «Мертвые не говорят». Кроме того, в данной работе автор описывает цель использования метафоры миграции, использование метафоры как художественного средства в литературе и способы ее эффективного использования.

Ключевые слова: смещение, метафора, визуальная метафора, чистая метафора, нечистая метафора, аппозиционная метафора, предложно-дополняющая метафора, негативная метафора, тенор, «Труп говорит» Тахира Малика.

Abstract: In this article, the use of metaphor in the Uzbek language, its types, importance, differences in types, evidence of these types in the example of Tahir Malik's work "The dead do not speak" were discussed. In addition, in this work, the author describes the purpose of using the metaphor of migration, the use of metaphor as a literary tool in literature, and ways to use it effectively.

Keywords: displacement, metaphor, visual metaphor, pure metaphor, impure metaphor, appositional metaphor, prepositional complement metaphor, negative metaphor, tenor, Tahir Malik's "Corpse Speaks".

Jahon tilshunosligida, shu jumladan, o'zbek tilshunosligida ham o'rganilib bo'lingan sohaning o'zi yo'q. Fan rivojlanar ekan, tilshunos olimlar izlanishda davom etar ekan, ilmda yangilik, yangi-yangi qirralarni kashf qilinishi ma'lum. Ma'no ko'chish turlaridan biri

bo'lmish metafora bo'yicha ham o'zbek tilshunoslari tomonidan ilmiy tadqiqotlar, izlanishlar olib borganliklariga qaramay, unga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Tilda, shu jumladan, o'zbek tilida ravon so'zlash, o'z fikrini konkret ifodalash uchun o'z ma'no va ko'chma ma'no tushunchalarini bilish juda muhim. Har bir tilda, shu jumladan, o'zbek tilida ham bir so'zning o'z va ko'chma ma'nolari bo'ladi. Ko'chma ma'nolar turli vazifalar, ma'no ko'chish usullariga ko'ra farqlanadi.

O'zbek tilshunos olimlaridan A.Nurmonov, A.Sobirov va N.Qosimovalar shunday fikrlar bildirishgan. O'zbek tilida eng keng tarqalgan va ko'p qo'llaniladigan ma'no ko'chish turi metaforadir. Metafora - bu narsa yoki tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlik asosida nom (so'z) ming ko'chishidir. Metafora (yunoncha "metaphora-ko'chirish) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir.

Tilimizda metaforadan foydalanish nutqimizni ko'rkamlashtiradi, tilimizni boyitadi va insonning ma'naviy salohiyatini ko'rsatadi. Tilimizda metaforadan ko'p foydalanadigan insonning gapining mazmuni va mohiyatini tushunish tinglovchidan tafakkur, idrok talab etadi. O'xshatishning nima maqsadda ishlatilayotganini ilg'amagan inson gapining ma'nosi nega bunday fikr bildirilayotganini tushunish dargumon.

Metafora-boshqa sinf obyektini tasvirlash uchun bir sinf obyektini nomidan foydalanadigan ko'chim turidir. So'z o'zining asl (bosh) ma'nosini nafaqat uzoq davr mobaynida, balki ijtimoiy-tarixiy sharoitda ham o'zgartirishi mumkin. So'z ma'nosining o'zgarishi muayyan vaziyat taqozosiga bog'liq bo'lishi ham mumkin. Masalan, "Murdalar gapirmaydilar" asaridan olingan quyidagi parchada: "Shu fikr xayoliga kelishi bilan o'sha "qon qusgur Nafisa" ko'z oldida gavdalandi-yu badaniga titroq yugurdi". Bu o'rinda "yugurmoq" fe'lida hech qanday yo'l yo'q, uning asl (bosh) ma'nosi esa chopmoqdir. Bunday xususiyatlar, odatda, asosiy deb ataladi. Taqqoslash uchun yana bir misol keltiramiz: "Dam o'tmay ko'z yoshi daryosi qurib, hasrat dengizi esa tosha boshlagach, dardini aytdi: "Xotinim mendan ajralishini!" Bunday holda biz "qurimoq" va "tosh boshlamoq" fe'llari haqida gapirmayapmiz-kontseptsiya tushkunlik, alamzadalik ma'nosida qo'llaniladi. Yani "ko'z yoshi daryosi qurib" yig'lashdan to'xtamoq, "hasrat dengizi tosha boshlagach" dardini aytmoq ma'nosida qo'llangan. Bunda "ko'z yoshi daryosi qurib" va "hasrat dengizi tosha boshlagach" birikmalari o'rtasida assotsiativ aloqa mavjud. Adabiy tanqidda bu ikkilamchi (ko'chma) xususiyat deb ataladi.

Shunday qilib, tilshunoslik va badiiy adabiyotda ko'chimlar tufayli atrofdagi voqea-hodisalar yangi xususiyatlarga ega bo'lishi, noodatiy tomondan paydo bo'lishi, yanada yorqin va ifodali ko'rinishi mumkin. Badiiy adabiyotda metaforada ma'nolarni bog'lash uchun biror-bir bog'lamadan foydalanilmaydi, lekin munosabat taxmin qilinadi. Bu ularni "taqlid"dan ajratish uchun kalit, yana bir ritorik figura, bu havolalardan foydalanadi. Taqlidning misoli: "Tursunali Murikning shirin so'zlariga mast bo'lib o'tirganida pastdagi karavotda yotuvchi "qo'shni"si bexosdan "Ablah, maraz" deb qichqirib yubordi. So'ng qo'lidagi maktubni pora-pora qilib yirtdi".

Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydi" asaridan olingan o'g'riboshi Tengiz va uning tansoqchisi Pachoqburun dialogini e'tiboringizga havola etamiz va undagi ko'chimlarni tahlil qilamiz:

-Sen juhoklarga tayinla, bundan uzoqroq yurishsin. Ammo har bir qadamini kuzatishsin. Aytib qo'y, kim bunga yaqinlashsa, tramvayga qo'yiladi.

-Xo'p,- dedi Pachoqburun mutelik bilan.

-Gapimni eshitdingmi?! - dedi Tengiz zardali ohangda.

-Eshitdim. Hammasiga aytaman.

-Eshitgan bo'lsang, tuxum bosib o'tirmay, tur o'rningdan.

Ushbu dialogda ijodkor metaforadan taqqoslash yordamida g'oyani tushuntirish maqsadida foydalangan, yani tovuqning jo'ja ochish maqsadida uzoq vaqt tuxum bosib yotishi asar qahramonining holatiga ko'chirilgan, so'z birikmasi ma'nosi ko'chma ma'noga ko'chirilgan.

"Tursunali ana shu dard tog'ini yelkasiga ortgan holda o'ringa cho'ziladi, sahar chog'i shu yuk bilan qaddini rostlaydi. Ba'zi erkaklar yig'laydilar. Ba'zilari dardlarini aytib, hasrat qiladilar. Tursunali dardini kimga aytsin, kimga yig'lasin, kimga hasrat dasturxonini ochsin?!" Ushbu o'rinda metaforadan kontseptsiyasi bezash ("dard tog'i", "hasrat dasturxonini ochmoq") maqsadida foydalanilgan.

Ayrim hollarda ko'chimning bu turidan go'zallik tushunchasini inobatga olmagan holda, bo'rttirilgan ifoda shakli sifatida ham foydalanish mumkin: "Pachoqburun u yerda, Tursunali esa yigirma qadam berida xoda yutganday tik turib, ularning taomdan bo'shashlarini kutdilar. Nihoyat, qorin to'yib, nafs orom olgach, yaqinlashmoqqa ijozat bo'ldi.

Metafora tushunchasining etimologiyasiga, ya'ni kelib chiqishiga nazar soladigan bo'lsak, yunonchadan "siljish" yoki "tashqarida" deb tarjima qilinadi.

Metaforaning eng keng tarqalgan turlaridan biri bo'lmish vizual metaforadan tasvirlar yordamida turli xil fikrlarni ifodalash uchun foydalanamiz. Masalan, "Daraxt kesiladigan joy o'zgarib, daryo sohilidagi chayla ham ko'chirilgan edi. Quyosh yoz fasliga xiyonat qilib, kuzning zaharli nafasi hukmini o'tkaza boshlagani uchun chaylaga joylashgan "politbyuro"ning "shtab-kvartira"si barakka ko'chirilgan edi. Bu yerlarning betayin havosi o'zini namoyish etgan - ezib yog'gan yomg'irdan so'ng oz fursat yuz ochuvchi oftob badanga harorat berishga ulgura olmas ham edi". Vizual metafora, eng avvalo, tasviriy san'atda grafik dizaynlar, komikslar yoki fotosuratlar yordamida qo'llaniladi.

Metafora illyustratsiya kabi odatiy iboralarni ham aks ettiradi. Bunga asardan olingan quyidagi o'rinlarga to'xtalamiz: "Tuzini yeb tuzlug'iga tupurganlarni la'natladi", "bu Pachoqburunning so'xtasi bunchalar sovuq bo'lmasa", "Omonullo suhbatni mana shu og'zi botir xotin bilan boshladi". Uning foydali tomoni so'zlashuv uslubiga o'rin qoldirmasdan ma'lumot yoki tushunchalarni to'ldirishdir.

Quyidagi misollarda Tohir Malikning "Murdalar gapirmaydi" asarida qo'llaniladigan audiovizual metaforani ko'rishimiz mumkin: "Bunga o'xshash isyonlarning hisob-kitobini

qilib qo'ygani uchun xotirjamligini yo'qotmadi", "Sigaretni yana ikki-uch, chuqur-chuqur tortib, nafsini orom toptirgandan keyingina javob berdi", "Eri avvallari o'ynashga borgani bilan uni unutmadi, ko'nglini ovlab turardi", "Matlubaning xayoliga bir fikr urilib, changalida g'ijimlanib turgan qog'ozni shoshib tekisladi".

Metaforaning yana bir turi hisoblanmish sof metaforada tushuntirilishi kerak bo'lgan tushuncha ancha oldin o'xshashlik bilan almashtiriladi: "Murikni yollab, vazifa yuklaganlar uning o'limiga achinganlari uchun emas, balki topshiriq chala bajarilgani uchun ham g'azab otiga minadilar, ilonning dumi bosib olinsa chaqadi, deydilar". Bunday hollarda haqiqiy kontsepsiya o'rnini o'xshashlikni taqozo etuvchi boshqa, haqiqiy bo'lmagan kontsepsiyalar bilan almashtiriladi.

Nopok metaforada haqiqiy tushuncha xayoliy tushuncha bilan taqqoslanadi. Masalan: "Agar tishi zirqirab turmaganida ensasi qotganini yashirmay, odatiga xilof qilmagan tarzda "qulingiz bo'layin", degan mazmunda piching toshi otishi tayin edi", "O, g'ofil banda! O'z qiziga o'lim eshiklarini ochib bergan zot aynan ana shu odam ekanini bilsami edi, unga achinmas, bil'aks, nafrat o'qlarining barini unga sochgan bo'lardi", "Kirishimdan sasishni boshlaydi, yarim soatga zo'rg'a chidayman". Bunday hollarda almashtirish emas, balki taqqoslash mavjuddir. Ishtirok etadigan atamalar "bor" fe'lini ishlatish bilan bog'liq.

Appozitsion metafora. Bu turda haqiqiy (real) va xayoliy (fantastik) tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlikni vergul (,) yordamida ajratish bilan tavsiflanadi. Misol uchun: "Leningradga o'qib yurganimda uning kitobi qo'limga tushib, esimni teskari qilib yuborgan edi", "O'lim talvasasi, ayni chog'da najot umididagi Tursunalining ko'z oldiga Tengiz keldi", "Tursunali shunday deb yutinib qo'ydi-da, qassob qarshisidagi qo'zichoq holatida Murikka mo'ltillab qaradi".

Nopok metafora kabi, appozitsion metafora ham adabiy so'z ustalari tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan ko'chimlardan biridir.

Prepozitsion to'ldiruvchi metaforada haqiqiy (real) va xayoliy (fantastik) tushunchalarga predlog (qo'shimcha) qo'shiladi. Odatda, "ning" qaratqich kelishigi qo'shimchasi qo'shiladi.

Metaforaning yana bir turi hisoblangan salbiy metaforada haqiqiy (real) yoki xayoliy (fantastik) tushuncha inkor shaklida namoyon bo'ladi: "Bu yoqda Arutyunan, Nersesyan, yana allaqancha nahang baliqlar turganida bu itbaliqqa balo bormi? Gobelyan o'zining "yan"larini ishga solmadimi, demak, "ov" katta emas". Bunday o'rinlarda nahang baliqning ahamiyatini tushuntirish uchun itbaliqqa solishtirish orqali haqiqiy kontsepsiyani ta'kidlashga harakat qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tohir Malik. "Murdalar gapirmaydi". Toshkent. "Sharq" nashriyoti. 2006.
2. A.Nurmonov. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Toshkent. "Fan" nashriyoti. 1992.

3. John Stephens. "Metafora: tushuncha, turlari, ishlatilishi va misollari". Buyuk Britaniya. 2021.